

JADIDLARNING MA'RIFIY VA IJTIMOYIY-SIYOSIY QARASHLARI

Yakubov Azizbek

Toshkent amaliy fanlar universiteti

Ijtimoiy fanlar kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada jadidlarning ma'rifiy va ijtimoiy-siyosiy qarashlari o'rganilgan. Ўzbek jadidlarning ta'lim tizimini isloh qilish orqali jamiyatni taraqqiy ettirishga oid qarashlari tahlil etilgan. Jadidchilik harakati namoyandalari ilgari surgan ma'rifiy va ijtimoiy-siyosiy qarashlarning bugungi kundagi ahamiyati yoritilgan. Maqolada ilgari surilgan fikr-mulohazalar muhtasari holda umumlashtirilgan.

Tayanch so'zlar: Tarixiylik, jadidchilik, milliy uyg'otish, ma'rifatparvarlik, mustaqillik, islohat, taraqqiyot.

Аннотация: В данной статье изучаются просветительские и общественно-политические взгляды джадидов. Анализируются взгляды узбекских джадидов на развитие общества через реформу системы образования. Подчеркнуто значение выдвигаемых просветительских работ представителей движения джадидизма в сегодняшних общественно-политических взглядах. Мнения, высказанные в статье, кратко суммированы.

Ключевые слова: Историзм, модернизм, национальное пробуждение, просвещение, независимость, реформа, развитие.

Abstract: This article studies the educational and socio-political views of the Jadids. The views of Uzbek Jadids on the development of society through the reform of the education system are analyzed. The importance of the educational works put forward by representatives of the Jadidism movement in today's socio-political views is emphasized. The opinions expressed in the article are briefly summarized.

Keywords: Historicism, modernism, national revival, promotion, independence, reform, development.

Turkiston xalqlari tarixida katta o'rin tutgan jadidchilik harakati murakkab va tarixiy jihatdan serqirra yo'lni bosib o'tdi. Jadidlar turli mamlakatlar tajribasiga tayanib, islohatlarni milliy asosda qayta ishlashga intilishdi, Mustamlakachilikka qarshi kurashning bosh g'oyasi anashu yo'nalishda shakllanib yetildi [8].

Jadidlarning millatimiz oldidagi xizmatlaridan biri shuki, ular Turkiston xalqlari va millatlarning qonun oldida tengligi g'oyasini ilgari surilishidir. Ularning fikriga ko'ra Turkiston fuqarolari jamiyat hayotining barcha iqtisodiy-siyosiy, huquqiy va madaniy jabhalarida teng huquqqa ega bo'lishlari lozimdir. Jadidlar Ta'asis Majlisidan o'rin olish uchun juda ko'p urindilar, bu jarayonda taraqqiyparvarlar tomonidan tuzilgan "Sho'roi Islomiya" va jadidlarning konservativ qismidan tashkil topgan "Ulamo" jamiyati kabi tashkilotlarga bo'linish yuz berganligiga qaramasdan, birlashish yo'lidan bordilar. Natijada, bu

Turkiston federalistlari “Turk Adami markaziyati” partiyasining vujudga kelishiga olib keldi. Biroq Turkistondagi 1917- yil Oktabr voqealari, bolsheviklarning hokimiyatga kelishi jadidlarga o‘z maqsad-niyatlarining amalga oshishiga imkon bermadi. Shunga qaramay, 1917- yil 26- noyabrda Qo‘qonda o‘lka musulmonlarining IV Favqulodda qurultoyini chaqirdilar va Federativ Rossiya respublikasi tarkibida avtonomiya huquqiga asoslangan Turkiston Muxtoriyatini e‘lon qildilar. Uch oygina yashagan avtonom respublika tarixi qonli sahifalardan iborat bo‘lib, jadidlar ta‘qib ostiga olindilar va 1937 - yilga kelib g‘oyaviy qarashlari mavjud tuzum mafkurasiga to‘g‘ri kelmaganligi uchun ko‘pchiligi qatag‘onga uchradilar.

Jadidlar birinchi bo‘lib mustaqillik milliy mafkurasiga asos soldi, ozodlik, erk, milliy g‘urur va sha‘n haqida, buyuk ajdodlari, boy madaniyati, umuman mustamlaka istibdodi davrida unutilayozgan qadriyatlar to‘g‘risida jar soldi, ovoza qildi [2. 87].

Jadidlar jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni hal qilishning evolyusion islohot yo‘li deb bildilar, ijtimoiy-davriy tuzumni o‘zgartirishining eng maksimal effektiv yo‘lini taklif qildilar.

Bu ilg‘or qarashli kishilar Forobiy falsafasini davom ettirib, inson aqli bilan borliqning dialektik birligini ochib beradi, deb bilishgan. Aql va borliqning birligi ilohiy aqlda, degan g‘oya ularning falsafasiga singib ketgan [3. 74].

Demak, ular ilmiy tushunchalarni diniy e‘tiqod bilan muvofiqlashtirishga intiladilar. Jadidlar o‘z falsafiy xulosalari va Qur‘oni Karim o‘rtasida hech qanday ziddiyat bo‘lishi mumkin emas, deb hisoblaydilar. Jadidchilik harakati ma‘rifatchilikning tor doirasidan faoliyat boshlab, siyosiy harakatga aylanib, o‘z oldiga jamiyat va uni boshqarishni qayta qurishdek ulkan vazifalarni qo‘ygan. Ular o‘zlarining g‘oyaviy qarashlarini, harakat dasturlarini shakllantirib, siyosiy partiyalarini tuzgan.

Jadidlar harakat dasturining kuchayib borishining va siyosiy tus olganligining bir qator sabablari bor. Shulardan biri jadidchilik harakatiga xorijda o‘qib, chet eldagi milliy taraqqiyparvar harakatlar tajribasini o‘rganib qaytgan, yoshlar kelib qo‘shildi. Ular xalqni madaniylashtirish doirasida cheklanib qolmay, aniq siyosiy vazifalar qo‘yishni talab qildilar. Soliqlarni kamaytirish, ayrim amaldorlar zulmini cheklash, dehqonlar hayotini yaxshilash – shu talablar jumlasidan edi.

Jadidlar Turkiston yoshlari zamondan xabardor bo‘lish, fan-texnika yutuqlarini o‘rganishi uchun til bilishi, yomon illatlardan qutilishi, buning uchun islom dinining mohiyatini to‘g‘ri anglay bilishlari kerakligiga katta e‘tibor

qaratdilar. Yoshlarni millat taraqqiyoti uchun kurashishga chaqiradi. Turkistonning taraqqiyoti va ravnaqi zamonaviy ta'lim-tarbiya beradigan maktab va oliy dargohlarda tahsil olish, islohotlarni amalga oshirish g'ayratli yoshlarning harakati, ma'rifatparvarligi, shijoati orqali vujudga keladi deb qaraydi. Bu esa hayotdagi mushkul ishlarda yolg'iz yoshlarning ilmiy salohiyatidan foydalanish zarurligini ko'rsatadi.

Yoshlar tahsilni jadid maktabidan keyin maxsus o'rta va oliy o'quv yurtlarida, zanjirsimon davom ettirishlari zarur. Bu harakatining yana bir muhim jihati, ular o'z ona tillarining maqomini ko'tarish va davlat tili sifatida munosabatda bo'lish kerakligi masalasini ko'tarib chiqqan edilar. Bu ayniqsa, 1918 - yilning aprel oyida Turkistonda o'tkazilgan V qurultoyda o'lkaga avtonomiya maqomi berilishi bilan birga mahalliy xalq tilini rus tili bilan bir qatorda davlat tili sifatida e'tirof etish masalasi qayd etildi.

Dinning ijtimoiy mohiyati va vazifalari katta ekanligini ta'kidlagan jadidlar nafaqat islom dini balki butun dinlarning buyukligini chuqur anglaganlar. "Dinsiz dunyoda yashamoq, deb yozadi Behbudiy, insoniyat va madaniyatdan emas. Dinsiz mutamaddun bo'lmoq muholdur" [1] Behbudiy nazarida din inson ruhiyati bilan bog'liq bo'lib uning e'tiqodidir.

Jadidlar diniy bag'rikenglikni targ'ib qilish bilan birga unga amal qilgan. Bir millatning ikkinchi bir millat tomonidan kamsitilishini va millatlararo nikohga qarshilarga targ'ibot ishlarini olib borgan va "har bir musulmon kitobiy xalqlar bilan turmush qurishga muxtordir", deb ta'kidlagan [5].

Jadidlarning ijtimoiy qarashlarida oila munosabatlari masalalari keng o'rin tutadi. Ularning fikricha, oila asosini to'g'ri qurmasdan va yosh avlodni to'laqonli to'g'ri yo'lda tarbiyalamasdan turib, jamiyatni isloh qilish, uning rivojini taraqqiyot sari yo'naltirish mumkin emas va oxir oqibatda millat taqdiri uning oilasining holatiga bog'liq. Bu g'oyalar Fitratning asarida shunday ifodalanadi: "Har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog'liq. Tinchlik va totuvlik esa, shu millat oilalarining intizomiga tayanadi. Qaerda oila munosabati kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va muazzam bo'ladi" [4. 4].

Jadid ma'rifatparvarlarining XX asr boshlarida Turkiston xalqlarining mustaqillik uchun kurash tashkil etganlari, kelajakda barpo etilajak huquqiy-demokratik davlat tizimini ishlab chiqqanlari, hatto 20 - yillarda milliy istiqlol bayrog'ini ta'sis etib, butun Turkiston xalqlarini shu bayroq ostida birlashtira boshlaganlari ularning tarixiy xizmatlarini belgilovchi asosiy omillardir. Turkiston

Muxtoriyati va uning mazmun-mohiyati uzoq yillar soxtalashtirildi. Uning mohiyatini toraytirib ko'rsatish maqsadida unga "Qo'qon Muxtoriyati" degan nom berilib, uning tashkilotchilari "panislomchi", "panturkchi", "burjua millatchilari", "aksil inqilobchilar", deb atalib kelindi. Shuning uchun ham jadidlarning rahbarlarini "milliy burjuaziya" mafkurachisi va sho'ro hukumatining dushmani sifatida qo'yilgan ayblar bilan qamoqqa olganlar. Aslida esa asr boshida kommunistik bosqin va mustamlakaga qarshi xalqimiz olib borgan milliy ozodlik va mustaqillik kurashi tepasida jadidlar turgan.

Mustabid tuzum o'zining mustahkamlanishi bilan jadidlarni ichdan bo'lib yuborishga harakat qildi. Natijada jadidlar uchga bo'linib ketdilar. Ularning birinchi qismi "bosmachilik urushi"ga qo'shilib, Vatan ozodligi uchun kurashda shahid bo'ldilar. Ikkinchi qismi esa, kommunistlarning ta'qib va qatag'onidan qochib, xorijga chiqib ketishga majbur bo'ldilar. Uchinchi qismi esa kommunistik partiya safiga va sho'ro hukumati tarkibiga kirib, millat va Vatan manfaatini himoya qilishga bel bog'laydi. Istiqlol uchun rasman oshkora va mahfiy tashkilot hamda firqalarga uyushib, ikki tomonlama faoliyat yuritadi.

Umuman, jadid ziyolilari quyidagi ezgu ishlarni amalga oshirishga muvaffaq bo'lishdi:

Barcha muammolarni qamrab olgan jamiyatni o'zgartirish konsepsiyasini yaratish;

millat ongida o'ziga xos o'zgarishlar yasash;

ta'limning xorijiy tajribalarga asoslangan yangi milliy shakl va usullarini yaratish. Maktablar ochish va ularni darslik hamda qo'llanmalar bilan ta'minlash. Oilada farzandning oladigan tarbiyasi va intellektual darajasi, ko'p jihatdan ayollar saviyasiga bog'liq ekani uchun ayollar ta'limi masalasining oila ta'limi, alohida maktablar tashkil qilish kabi muqobil variantlarini tanlash;

o'z g'oyalarini targ'ib qiluvchi minbarlar: yangi avangard jadid matbuoti, publitsistikasi, adabiyoti va zamonaviy dramaturgiyasiga asos solish;

Turkistonda ilk "ibratxona" – teatrni ishga tushirish;

madaniy merosni to'plash, nashr qilish va o'rganishni yo'lga qo'yish;

davlatchilik va milliy mustaqillik, yangi madaniyat yaratish uchun jasorat bilan kurashish va shu yo'lda mardona qurbon bo'lish va boshqalar.

Jadidlar quyidagi ishlarni amalga oshirishga muvaffaq bo'lishmadi va ayrim xatoliklarga yo'l qo'yishdi:

Turkiston muxtoriyati amalga oshsa-da, muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Albatta, bunda chor Rossiyasining Muxtoriyat berishni istamasligi muhim rol

o‘ynagan. Ammo bizningcha, Respublika, ya’ni davlat qurayotgan kishilar orasida davlat boshqaruvida muhim o‘rin tutuvchi sohalar: zamonaviy iqtisodiyot, jahon yurisprudensiyasi bo‘yicha Rossiya va Yevropada tahsil olgan malakali mutaxassislar nisbatan kamligi ham e’tiborga olinishi lozim.

Jadidlarning eng katta xatosi Buxoro va Xivada bolsheviklarga ishonganini, ularni do‘st deb bilib yordam kutgani, davlat to‘ntarishidan so‘ng muxtoriyatni o‘zimiz boshqaramiz, deb o‘ylagani bo‘lgan.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Аввалги мусулмонлардаги маданият. // “Ойна” журнали/ А.Облоқулов табдили. – Самарқанд вилоят “Зарафшон”газетаси, 1997, 15 июль.
2. Жадид маърифатпарварлик ҳаракатининг ғоявий асослари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Т., 2016. – Б.87
3. Турдиев Ш. Жадидизм масаласига бағишланган мунозара / “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1998. 2- сон.- Б.74.
4. Фитрат Абдурауф. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. –Т.: Маънавият”, 2000.
5. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб [Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида], – Тошкент, 2000.
6. Қосимов С. Бехбудий ва жадидчилик. // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1990, 26 январь.
7. <https://e-tarix.uz>
8. <https://www.bukhari.uz>